Валерій Васильєв, Сергій Гула

ГОЛОКОСТ У ВІННИЦІ: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Анотація. *У статті проаналізовано сучасний стан досліджень Голокосту у Вінниці, висвітлено основні джерелознавчі проблеми та підходи до вивчення цієї теми. Визначено аспекти, які отримали належне висвітлення в історіографії, а також питання, що залишаються недостатньо дослідженими. Окреслено перспективні напрями подальших наукових пошуків, спрямованих на поглиблення та доповнення історичних знань про Голокост у Вінниці.*

Ключові слова: *Голокост, Вінниця, історіографія, дослідження, жертви, євреї.*

Valerii Vasyliev, Serhii Hula

THE HOLOCAUST IN VINNYTSIA: HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE-CRITICAL ISSUES

Abstract. *This article analyzes the current state of research on the Holocaust in Vinnytsia, highlighting key issues related to historical sources and approaches to their study. It identifies aspects that have been adequately addressed in the existing historiography, as well as questions that remain insufficiently explored. The article also outlines research directions that could contribute to a deeper and more comprehensive understanding of the Holocaust in Vinnytsia.*

Keywords*: Holocaust, Vinnytsia, historiography, research, victims, Jews.*

Розширення наукових напрямків досліджень, уведення до наукового обігу нових корпусів історичних джерел з проблем Голокосту є прикметою сучасного етапу формування гранд-наративу історії України. Голокост і Голодомор стали маркерами історичних процесів на сході Європи у ХХ ст., осмислення цих трагедій закладає міцні підвалини у процес формування єдиної європейської історичної пам'яті у XXI ст.

Зазначимо, що в останні десятиліття значна кількість інформації щодо знищення євреїв нацистами, їхніми союзниками у Вінницькій області вже оприлюднена вченими. Так, історик Олександр Круглов на основі різних комплексів документів, що зберігаються в архівах України та Німеччини, опублікував низку праць, в яких реконструйовано хронологію масових розстрілів євреїв Вінниці командами айнзацгруп та підрозділами поліції безпеки Третього райху упродовж 1941–1942 рр. [7, 8, 10, 11].

Дані Круглова покладені в основу монографії за авторством О. Круглова, А. Уманського, І. Щупака, в якій аналізувалися перебіг та наслідки Голокосту на територіях, що входили до складу Райхскомісаріату Україна, зокрема – Вінниччини [9, с. 85–94]. Характерною ознакою цього дослідження стало використання розповідей очевидців, що зберігаються в архівах Єврейського історичного інституту (Żydowski Instytut Historyczny) в Польщі, архіву Інституту пам'яті жертв Катастрофи та героїв Опору (Yad Vashem) в

Ізраїлі. На наш погляд, це дозволило суттєво поглибити наші знання з проблем «Голокосту від куль» (за влучною назвою отця Патрика Дебуа, який на чолі організації Yahad-in Unum упродовж десятиліть збирав свідчення людей про Шоа на українських територіях) [18]. Зазначимо, що зібраний організацією Yahad-in Unum комплекс усних та письмових джерел є важливим для аналізу Голокосту в Україні. На жаль, він недостатньо введений до наукового обігу (інформацію щодо трагедії у Вінниці див.: [23]).

Для аналізу проблеми знищення євреїв Вінниці важливою є невелика за обсягом енциклопедична стаття Круглова, в якій наведені дані щодо створення гетто у місті, умов існування в ньому, акцій знищення ув'язнених [19]. Вчений стверджував, що після масових розстрілів більшість єврейських ремісників, яким пощастило вціліти, мешкала в «гетто», розташованому на ізольованій території колишньої вулиці Комуністичної (нині – Михайла Кропивницького). Станом на 15 травня 1942 р. у Вінниці було зареєстровано 801 єврея-фахівця з кравецької справи, фарбування тканин та обробки шкіри. У гетто панувала тіснота: в одній кімнаті проживало щонайменше 12 осіб. Хоча в цьому гетто умови були дещо кращими, ніж в інших вінницьких таборах примусової праці: тут рідше застосовували побої та було більше їжі. Більшість ремісників було розстріляно протягом 1942–1943 рр.

Вагомий внесок у вивчення проблем зробила архівістка, відома дослідниця Фаїна Винокурова. На основі документів, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області, вчена ввела до наукового обігу значний масив інформації про масові розстріли, кількість жертв, місця розстрілів, організацію гетто і трудових таборів для євреїв у місті, становище ув'язнених в них, опір окупантам, діяльність людей, які рятували євреїв тощо [2, 3]. На наш погляд, широке залучення свідчень очевидців подій дозволило вченій вперше реконструювати масові акції знищення, зокрема 19 вересня 1941 р. і 16 квітня 1942 р., жахливе повсякдення євреїв у місті тощо [2, с. 402–403]. Дослідниця зазначила, що за даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників, 19 вересня 1941 р. у Вінниці було вбито майже 15 тис. людей, а під час другої акції знищення євреїв загинуло 10 тис. чоловік. Проте вона зазначає, що згідно з німецькою статистикою, таємним листуванням осіб, які проводили «очищення» Вінниці від євреїв для безпечного перебування тут Гітлера та вищих нацистських чинів, після першої акції у вересні 1941 р. в місті залишалося близько 5 тис. євреїв. На жаль, у тексті відсутні посилання на німецькі джерела.

Німецький історик Дітер Поль вивчав Голокост опрацьовуючи документи різних поліцейських підрозділів, жандармерії, стаціонарних постів поліції безпеки та СД у німецьких і українських архівах. Опубліковані вченим дані свідчать, що він використав документи, на які робив посилання Круглов. Проте Поль наводив власні оцінки кількості розстріляних внаслідок масових акцій карателів [22; 21, с. 180–181].

На завищені оцінки жертв масових розстрілів євреїв у Вінниці, що містилися у радянських документах, звертав увагу у дисертаційному дослідженні Сергій Стельникович: кількість знищених євреїв 16 квітня 1942 р., визначена у 15 тис. осіб, базована на відомостях ВОК (Вінницької обласної

комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на території Вінницької області) [16, с. 110], але на початку 1942 р. у Вінниці було зареєстровано лише 5 099 євреїв [4]. Цілком зрозуміло, що проблема точних оцінок кількості знищених нацистами євреїв Вінниці потребує подальшого дослідження.

Венді Лауер зазначала, що у Вінниці у зв'язку із будівництвом бункера «Вервольф» масові вбивства євреїв та всіх «підозрілих осіб» збігалися у часі з підготовкою до прибуття Гітлера в цю місцевість. Наприкінці 1941 р. були здійснені масові розстріли євреїв у навколишніх районах, навесні та влітку 1942 р. у ході безпосередньої підготовки до приїзду фюрера Служба безпеки Райху здійснила винищення євреїв міста з особливою інтенсивністю. Дослідниця з посиланнями на різні джерела наводила інформацію про те, що у січні 1942 р. у міській в'язниці та на цегельному заводі залишалось близько 5 тис. євреїв. Деякі працювали на електростанції та водогоні. СД ухвалило рішення про те, що для місцевої промисловості потрібно було лише 700 із них, а інших можна було просто знищити за день. 16 квітня 1942 р. комісар Вінниці Фріц Марґенфельд наказав усім євреям зібратися на стадіоні – їм сказали, що буде створене гетто. Після відбору 1000 із них як кваліфікованих працівників для будівництва «Вервольфу», решту перевезли вантажівками до лісу і розстріляли [13, с. 181–185].

У невеликому за обсягом словнику-довіднику під назвою «Шанувати пам'ять непросто…» укладачі наводили факти, що упродовж 1941–1944 рр. у Вінниці діяли трудові табори на швейній фабриці, цукрозаводі та ін. [17, с. 9]. Мартін Дін у ґрунтовній статті, присвяченій таборам примусової праці для євреїв у Райхскомісаріаті Україна, зазначив, що у Вінницькій області нацисти створили 35 таких місць (крім того, у румунській зоні функціонувало – 3), серед них – 5 розташовувалися у Вінниці [20, с. 192]. Винокурова зазначала, що табори були в Першому військовому містечку – вул. Червоноармійська (нині – Стрілецька), на меблевих: вул. Київська, 2; Фрунзе (нині – Академіка Янгеля), 22; Островського (нині – Брацлавська), 43; Кузнєцова (авторка вказала рос. «Кузнечная», ймовірно йдеться про саме про Кузнєцова, нині – Джеймса Мейса), 11; швейному виробництвах (проспект Коцюбинського), на плодоконсервному заводі – вул. Енгельса (нині – Дубовецька) тощо. Євреї-фахівці, робітники були зайняті на лісопильних заводах, що розміщувалися на вул. Симона Петлюри (нині – Костянтина Острозького), 22; вул. Некрасова (нині – Героїв Нацгвардії), 65 та Німецької (нині – Академіка Янгеля), 6; у майстернях з виготовлення та ремонту возів, діжок по вулиці Фастівській (нині – Брацлавська), №№ 43 та 1. Євреї також працювали на гідроелектростанції і на м'ясокомбінаті. А лінотипістів, верстальників та інших фахівців у центральну друкарню приводили з в'язниці. Авторка наводила жахливі цифри: на 1 квітня 1944 р. у місті залишилися 76 євреїв [2, с. 407]. Мусимо зазначити, що, на жаль, вчена не зробила посилання на історичне джерело, що містило такі відомості.

Важливі факти для вивчення нашої проблеми навела у статті Марина Михайлюк, яка здійснювала критичний джерелознавчий аналіз спогадів двох вінничан, свідків Голокосту у Вінниці методом порівняння з іншими відомими свідченнями/спогадами, а також публікаціями українських істориків. На основі

опублікованих спогадів Василя Куликова та Бориса Пріцкера дослідниця висвітлила події 16 квітня 1942 р., коли вінницьких євреїв зібрали на стадіоні Центрального міського парку. Близько 1 тис. осіб, які мали у робочих документах штампи з літерами «А» і «С», зігнали у міську в'язницю. Там відібрали цінності і документи. Ввечері 500 в'язнів з числа спеціалістів (слюсарів, сантехніків), які мали помітку «С», вивезли в зону «Вервольф», де 25 серпня 1942 р. їх стратили (за чутками їх нібито відправили на роботи у Житомир). Решта людей працювала на міських підприємствах. Їх у супроводі поліцейської охорони з тюрми водили на роботу, де видавали обід. А за кілька тижнів усіх робітників лишили на підприємствах, при яких створили своєрідні міні-табори [14, с. 146; 15, с. 7–8, 16, 82].

Вчена стверджувала, що за даними «Музею історії Вінниці» (так зазначила дослідниця, йдеться про Музей Вінниці) кількість вбитих у другій великій «акції» (16 квітня 1942 р.) коливається від 5 до 9 тис. [6]. Вона також посилалася на працю С. Гальчака [5], який вказував, що на стадіоні зібрали 10 тис. євреїв, більшість з яких розстріляли в лісі й понад 1 тис. зігнали в тюрму, тим самим підтверджуючи дані В. Куликова про 9 тис. загиблих і Б. Пріцкера про 1 тис. осіб, зібраних в тюрмі. Важливим є спогад В. Куликова про те, що кожної п'ятниці з тюрми СД по 3–4 вантажівки з арештантами вивозили за місто на розстріл [14, с. 147; 12, с. 117-118].

Дослідниця зазначала, що за даними Вінницького музею Голокосту в місті загинуло до 28 тис. осіб, з яких більшість становили євреї. Ці дані співзвучні з цифрою В. Куликова про 25 тис. тих, хто лишився в окупації і загинув [12, с. 121]. Однак, якщо порахувати всі відомі акції знищення часів нацистської окупації, то виявляється, що загиблих євреїв має бути щонайменше 27–28 тис. осіб [14, с. 147]. На жаль, авторка не оприлюднила методики підрахунків загальної кількості жертв у місті під час окупації та загиблих євреїв, зокрема.

Наведений короткий аналіз досліджень з проблем знищення євреїв у Вінниці дозволяє зробити такі висновки. Наразі здійснена хронологічна та статистична реконструкції Голокосту у Вінниці. Якщо акції масового знищення доволі докладно висвітлені істориками, то проблеми зі статистикою жертв залишаються. Вони обумовлені низкою чинників. Зазначимо, що Круглов, Винокурова, Поль намагалися на основі документів відтворити статистично достовірну картину жертв Голокосту. Проте ще двадцять років тому Винокурова фактично визнавала джерелознавчу проблему: необхідність ретельної перевірки (порівняння) інформації, що міститься у радянських документах, з новими документами, доступними історикам, зокрема – за джерелами усної історії. Вона стверджувала, що потрібно верифікувати інформацію та реконструювати картину Голокосту без викривлень, що пов'язані з ідеологізованістю радянської документації [1, с. 90].

Утім, проблема існує і в джерелах усної історії, адже свідок подій може наводити оцінки на кшталт «біля тисячі» або «декілька тисяч». Стаття Михайлюк, на наш погляд, свідчить про перспективи методики критичного співставлення спогадів з різними корпусами історичних джерел. Одночасно вчені мають здійснювати критичний аналіз свідчень/спогадів як самостійного історичного джерела. Опубліковані розвідки демонструють, що спогади

підтверджують вже відомі події, збагачують наше знання про них, але часто висвітлюють деталі та наводять цифри, відмінні від інформації в інших джерелах. Дослідник має враховувати, що необов'язково один з видів інформації є невірним, неправдивим. Розбіжності породжуються несхожістю у позиціях свідків, відстанню до події, часом фіксування спогадів, віком свідка, можливостями доступу до інформації та іншими факторами.

Наступним висновком є констатація факту, що Голокост у Вінниці добре досліджений на макрорівні, тобто розглядається у контексті нацистської расової колоніальної політики. Її складовою була політика знищення, що розгорталася у Вінниці у вигляді окремих акцій масових вбивств, здійснених айнзацкомандами айнзацгруп, підрозділами поліції порядку та поліцейськими підрозділами СС. Набагато менше вивчена роль та участь у Голокості оберфельдкомендатури 579 (OFK 579), фельдкомендатури 675, що забезпечували взаємодію частин Вермахту з оперативними командами та поліцейськими підрозділами. До речі, саме у фазі військової адміністрації до кінця 1941 р. у Вінниці нацисти здійснили основну масу розстрілів єврейського населення.

На увагу вчених потребує діяльність генерал-майора Ганса Гельвіга (Hans Helwig), Фріца Маркулла (Dr. Fritz Markull), офіцерів VII–х відділів обер- та фельдкомендатур, які влітку – восени 1941 р. відігравали важливі ролі у створенні окупаційної адміністрації та Голокості у Вінниці, взаємодія з ними гебіткомісара Вінниці Фріца Марґенфельда (Fritz Margenfeld) тощо. Історикам у нагоді можуть стати матеріали Центрального відомства органів юстиції федеральних земель з розслідування злочинів націонал-соціалізму (Zentrale Stelle), Федерального архіву у Людвігсбурзі (Bundesarchiv Ludwigsburg), Німеччина.

Зазначимо, що подальшого вивчення потребує проблема участі жителів Вінниці у Голокості, перехід від ментальної схеми «німці знищували – місцеве населення спостерігало» до вивчення складнішої проблеми: які функції виконували різні групи містян у різних фазах Голокосту. На сьогодні завдяки зусиллям Винокурової та інших дослідників краще вивчені дії Праведників світу (в області такими визнано понад 500 осіб, у Вінниці – понад 50). Набагато скромнішим є доробок у дослідженнях: органів міської цивільної адміністрації, підрозділів української допоміжної поліції, охорони гетто, тюрми, трудових таборів. Перспективним напрямком подальшого аналізу може стати пошук документів щодо таких категорій осіб: доносителів; тих, які брали участь у реєстрації євреїв, конфіскації їхнього майна, опису забраних речей, зберіганні, розподілу, привласненні, продажу тощо. Цікаво було б дізнатися, якими були реакції скупників майна та золотих речей вбитих євреїв.

Вказані напрями можливих досліджень вимагають залучення до наукового обігу нових корпусів історичних джерел. Серед них вкажемо на доцільність опрацювання архівних кримінальних справ реабілітованих і не реабілітованих громадян, що зберігаються у фондах Державного архіву Вінницької області та Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Наостанок зазначимо, що неабиякий інтерес дослідників і громадськості викликає меморалізація Шоа в місті, діяльність мнемонічних акторів, зокрема в

останнє десятиліття агресивної війни Росії з її відверто геноцидними практиками проти України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винокурова Ф. А. Сопротивление евреев политике геноцида: Наум Монастырский – узник Жмеринского гетто и участник подпольной группы // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2008. Вип. № 2 (4). С. 81–105.
2. Винокурова Ф.А. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг. // Матеріали міжнародної науково–практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»: Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. С. 401–414.
3. Винокурова Ф.А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны: малоизвестные документы и новые интерпретации : в 3 т. Т. 3: Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. Винница: Антекс, 2000. 336 с.
4. Вінницькі вісті. 1942. 29 січня.
5. Гальчак С. Нацистський геноцид на Вінниччині // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 24 квітня 2010 р.). Київ: [б. в.], 2011. С. 350–361.
6. Голокост у Вінниці [Електронний ресурс]: відео. Завантажено 27 січ. 2022 // Офіційний YouTube-канал Музею Вінниці. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=xk5q7INeuGU.
7. Круглов А. И. Холокост в СССР. Потери евреев в оккупированных регионах СССР, 1941-1944. Chișinău: The Historical Expertise, 2025. 464 с.
8. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. 208 с.
9. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»: ЧП «Лира ЛТД», 2016. 564 с.
10. Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. Энциклопеддический справочник. Харьков: Каравелла, 2001. 376 с.
11. Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Могилев- Подольский, 1997. 100 с.
12. Куликов В. Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца. К.: ПАРАПАН. 384 с.
13. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
14. Михайлюк М. Шоа у Вінниці: аналіз спогадів Василя Куликова і Бориса Пріцкера // Етнічна історія народів Європи. 2025. Вип. 77. С. 141–150.
15. Прицкер Б.Я. Винницкие мстители. Холокост. Вервольф и блюстители. Винница: Винницкая обл. тип., 2010. 128 с.
16. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). Дис… докт. іст. наук. Київ, 2016. 523 с.
17. Трахтенберг Л.М., Радер Н.І. Шанувати пам'ять непросто… Робочі табори, гетто, місця знищення євреїв на території Вінницької області в 1941 – 1944 рр. /. [Б. м.]: Вид.: ФОП «Мальченко Л.В.», 2013. 38 с.
18. Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews. New York : St. Martin's Press, 2008. 272 p.
19. Kruglov A., Seegel S. Vinnitsa // Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part A. Indiana University Press, 2012. P. 1576-1577.

20. Martin Christopher Dean. Forced Labor Camps for Jews in Reichskommissariat Ukraine: The Exploitation of Jewish Labor within the Holocaust in the East // Eastern European Holocaust Studies. 2023; 1(1). P. 175–196.
21. Pohl D. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943. // Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944: Facetten einer Grenzüberschreitung. München: Oldenbourg, 2009. P. 155-198.
22. Pohl D. The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine. // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Bloomington: Indiana University Press, 2008, P. 23–76.
23. Yahad–In Unum. Yahad Map: Vinnytsia (Vinnitsa), Vinnytsia, Ukraine. https://www.yahadmap.org/en/vinnytsia-vinnitsa-vinnytsia-ukraine/village-1864.

Олександр Кравченко

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВІННИЦІ (ЛИПЕНЬ 1941 - ЧЕРВЕНЬ 1942 РР.)

Анотація. *У статті досліджується один з періодів (Липень 1941 – Червень 1942 рр.) знищення єврейського населення під час окупації міста нацистами. Показано системний характер геноциду та його наслідки для міста. А також порятунок єврейських дітей міським населенням.*

Ключові слова: *євреї, геноцид, Вінниця, голокост, нацистська окупація.*

Oleksandr Kravchenko

THE EXTERMINATION OF THE JEWISH POPULATION DURING THE NAZI OCCUPATION OF VINNYTSIA (JULY 1941 – JUNE 1942)

Abstract. *The article examines a specific period (July 1941 – June 1942) of the extermination of the Jewish population during the Nazi occupation of the city. It highlights the systematic nature of the genocide and its consequences for the city. As well as the rescue of Jewish children by the urban population.*

Keywords: *Jews, genocide, Vinnytsia, Holocaust, Nazi occupation.*

19 липня 1941 р. німецькі війська зайняли Вінницю. Місто разом із п'ятнадцятьма районами увійшло до складу Житомирського генерального округу та генерал-комісаріату «Волинь-Поділля». Як зазначає Ф. А. Винокурова, серед тих, хто зустрічав окупантів, були й євреї [1, с. 401]. В. Куликов стверджував, що єврейське населення становило не менше половини мешканців міста, хоча перепис 1939 р. фіксував 33150 осіб. На його думку, більша частина євреїв змогла виїхати під час восьминенної евакуації. На момент окупації в місті залишалося понад 25 тисяч євреїв. Серед причин незадовільної евакуації дослідник виділяє запізнілу й погано організовану роботу з вивезення населення, яка тривала з 2 по 10 липня 1941 р. і відбувалася переважно самотужки. Заможніші родини мали змогу найняти транспорт і запастися харчами. Тому в окупації здебільшого залишалися хворі, інваліди, люди похилого віку, жінки з малими дітьми та малозабезпечені категорії населення, особливо ті, хто не мав працездатних чоловіків і достатніх матеріальних засобів [2, с. 142]. Причини початкового позитивного ставлення